

THEOLOGIA PRACTICA

Magyar Balázs Dávid*

Debrecen

„Honora patrem tuum et matrem...”**

Kálvin János neveléstanának újszövetségi vonatkozásai,
különös tekintettel a keresztyén házasság
és házirend kérdésére.

Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésének
rendszerébe és legfontosabb forrásaiba.

“Honora patrem tuum et matrem...”

Connections to the New Testament in Calvin’s Teaching
about Education, with Special Emphasis on the Christian Marriages
and Households. A Glimpse into Calvin’s Social Education System
and Its Principal Sources. Abstract

John Calvin transformed the Western theology and law concerning sex, marriage and family life. Building on a generation of Protestant reformers, Calvin constructed a comprehensive new theology and law that made marital formation and divorce, children’s nurture and welfare, family cohesion and support, sexual sin and crime essential concerns for both church and state. He drew the Consistory and Council of Geneva into a creative new alliance to guide and govern the reformation of the intimate domestic sphere. Calvin and his colleagues applied and adapted this new theology in hundreds of marriage and family cases that went before the Consistory each year. „He set out his theological and ethical reforms in a rich number of sermons, commentaries, and systematic writings that were elaborated by Reformed preachers, teachers, and theologians” (John Witte).

Keywords: John Calvin, Calvin’s ethics, Calvin’s social ethics, Calvin’s commentaries, Calvin’s sermons, Calvin on marriage, Calvin on child care, Genevan Consistory.

* Magyar Balázs Dávid református vallástanár Debrecenben és Kampenben (Hollandia) folytatta egyetemi tanulmányait. Kálvin János életére és szociáletikájára vonatkozó kutatásait Kampenben (2008, 2009), Genfben (2009), a Grand Rapids-i (USA) H. Henry Meeter Center for Calvin Studies-ban (2010) és Varsóban (2012) végezte. PhD hallgatóként a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szociáletikai és Egyházzociológiai tanszékén (2009–2012) szerzett abszolutóriumot. Kutatási témája: Kálvin János társadalmi nevelése. Jelenleg a hajdúböszörményi Baltazár Dezső Református Általános Iskola és a Bocskai téri Református Gyülekezet vallástanára.

** Tanulmányomat dr. Böleskei Gusztáv püspök úrnak ajánlom 60. születésnapja alkalmából.

Bevezetés

A genfi reformátor, Kálvin János (1509–1564) élete és munkássága több megközelítésből is vizsgálható.¹ Kimeríthetetlenül gazdag szellemtörténeti hagyatéka különleges lehetőséget nyújt exegézisének és pedagógiájának, másfelől teológiájának és etikájának mélyreható tanulmányozására. Kálvin pedagógiai munkásságának² első hazai kutatója, Márk Ferencz írta:

„[...] a reformátor nem annyira pedagógus, mint kiváló teológus volt. Tisztán neveléstani rendszerről nála nem igazán beszélhetünk.”³

Kálvin nem írt saját, rendszerbe foglalt valláspedagógiát,⁴ írott hagyatékának mélyreható vizsgálata azonban egyre határozottabb vonásokkal rajzolja elénk vallásos-társadalmi nevelésének rendszerét, amelynek egyik legfontosabb alapvetése volt, hogy az emberekből – a keresztyén tanítás és az egyházfegyelem

¹ Kálvin János szellemtörténeti hagyatékának áttekintéséhez ld. Selderhuis, Herman J. (ed.): *The Calvin Handbook*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2009.

² A reformátor pedagógiájára vonatkozó legfontosabb magyar nyelvű cikkek, tanulmányok, könyvfejezetek és monográfiák (időrendben): Márk Ferencz: A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. In: *Protestáns Szemle* XIX (1907/I–X. füzet), 65–76.; Antal Géza: Kálvin, mint pedagógus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 450–452.; uő: Kálvin mint paedagogus és iskolaalapító. In: Szóts Farkas (szerk.): *Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-iké évfordulójára*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1909, 197–231.; Barcsa János: Kálvin, mint iskolaszervező. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 452–454.; Bartók György: Kálvin, mint pädagogus. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909), 168–182.; S. Szabó József: Kálvin és az alsóbb iskolák. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909), 293–302.; uő: Kálvin oktatási elvei és tanügyi politikája (I. rész). In: *Sárospataki Református Lapok* V (1909/28), 306–307., (II. rész) uo. (1909/29), 319–320.; Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*. Theologiai kiadványok 45. Szerk. Csikesz Sándor. Országos Református Lelkészegyesület kiadása, Debrecen 1935; Csutak Csaba: A Genfi Egyház Kátéja 1545. In: *Református Szemle* LXI (1968/3), 140–147.; Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. Szerk. Békési Andor. A Magyar Református Egyház Zsinati Sajtóosztályának kiadása, Budapest 1987; Kádár Péter: Kálvin a katechézisben. In: *Református Egyház* XCVIII (1996/6), 141–143.; Gavrucza Emese: Kálvin, Genf és a genfi Akadémia (I. rész). In: *Református Szemle* XLIV (2001/4–5), 312–315., (II. rész) uo. (2001/6), 370–377.; Péter Csaba: A genfi káté bemutatása (I. rész). In: *Református Szemle* XCV (2002/2), 159–167., (II. rész) uo. (2002/3), 261–270., (III. rész) uo. (2002/4), 380–386.; Márkus Mihály: „Az iskola – az egyház veteményeskertje (I. rész). In: *Református Szemle* CII (2009/5), 610–615., (II. rész): „...és mi nyilakat faragunk belőlük” uo. 616–620.; Huszár Pál: Kálvin a nevelésről és a tanításról. In: *Református Egyház* LXII (2010/2), 58–64.; Magyar Balázs Dávid: „Genf városának világitó lámpásként kellene ragyognia.” A keresztyén házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjában és igehirdetésében. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. DRK kiadása, Debrecen 2011, 20–37.; uő: „Isten nevének virágoznia kell nemzedékről-nemzedékre!” Kálvin János társadalmi nevelése és a vallástanítás. Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésére és legfontosabb forrásaiba (II. rész). In: *Református Szemle* CV (2012/4), 376–393.

³ Márk Ferencz: *A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere*, 65.

⁴ Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*, 3.

segítségével – „Isten-népet” neveljen.⁵ Kálvin ekként vélekedett az *első Genfi Káté* előszavában (1538):

„A magunk részéről nem úgy tekintjük tiszttségünket, mint amely oly módon lenne behatárolva, hogy amikor a prédikáció véget ér, feladatunk elvégzett lenne.”⁶

Ezért nem meglepő, hogy később az 1Tim 5,7-hez fűzött igemagyarázatában (1548) ezt írta:

„Mert az igazi pásztornak kötelessége nemcsak szembehelyezkedni azoknak aljas törekvéseivel és nagyravágásaival, akik ész nélkül tolakodnak, hanem tanítás és folytonos intések által a veszélyeket is mind megelőzni, amennyire tőle telik.”⁷

Kálvin az ideális várost, „az új Jeruzsálemet (Barth)”,⁸ ahol a lakók Krisztust követik, Genfben szerette volna létrehozni. A hitvalló élet számára nem volt más, mint az élet istentiszteletének gyakorlati megvalósítása, emiatt a reformátor a város közösségi életének teljes vallási-erkölcsi átfelműlésére törekedett, amelynek egyik legfontosabb kiindulópontja a helyes keresztyén családi élet (házasság, házirend, gyermeknevelés) kérdéseinek egyértelmű tisztázása volt.

Ennek a tanulmánynak az az alapintenciója, hogy a keresztyén házasság, házirend és gyermeknevelés kálvini értelmezésével kapcsolatban és a reformátor újszövetségi vonatkozású prédikációinak és kommentárjainak⁹ alapján megpróbálja néhány, színesebb szociáletikai és valláspedagógiai gondolattal kiegészíteni azt a képet, amelyet Kálvin társadalomformáló szolgálatának kutatói eddig vázlatosan rajzoltak meg.

1. Kontextuális előfeltételek

A 2009-es Kálvin-jubileum kiadványainak, valamint esemény- és program-sorozatainak genezisést az a mélyreható gyakorlati felismerés jelentette többek között, hogy a reformátor gondolkozása és Genf városának társadalmi élete

⁵ Vö. Antal Géza: *Kálvin, mint pedagógus*, 450.

⁶ Calvin, John: *Catechism 1538*. In: Hesselin, John I.: *Calvin's First Catechism. A Commentary*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003, 3. Az idézethez ld. még: Fazakas Sándor: *Kálvin szociáletikája*. In: uő. (szerk.): *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 104–139., 104.

⁷ Calvin, John: *Comm. on 1Timothy 5,7*. A tanulmányban előforduló Kálvin-idézetek forrás-megjelölésekor egységesen az angolszász szaktudományi hagyományban alkalmazott *Comm. on* (kommentárok esetén) és *Serm. on* (igehirdetések esetén) hivatkozást használok. Felhasználom az elérhető magyar nyelvű fordításokat, ahol erre nincs lehetőség, ott saját fordításaimat közlöm.

⁸ „Calvin sich als Beherrscher Genfs gegen alle seine Widersacher erfolgreich und endgültig durchsetzt, den Bau der *Cité de Dieu*, des neuen Jerusalem wie die Freunde sagten.” Bart, Karl: *Die Theologie Calvins*. Theologischer Verlag, Zürich 1993, 153.

⁹ Kálvin újszövetségi vonatkozású kommentárjaihoz ld. Parker, Thomas Henry Louis: *Calvin's New Testament Commentaries*. T&T Clark, Edinburgh 1993, 7–36.

kölcsönösen határozták meg egymást.¹⁰ A reformátor teológiai-etikai reflexióit leginkább az Ige–teológia–szituáció alapdinamikája jellemzi, ezért bibliamagyarázatainak és prédikációinak kontextusa külön figyelmet érdemel.

A családi életre (házasság, házirend) és a gyermeknevelésre vonatkozó tanításait legbővebben az Efézusi levélről tartott igehirdetéseiben¹¹ (1558–1559) fogalmazta meg, amelynek sajátos vallásos-társadalmi szituációját így jellemezte:

„A világ a feje tetejére állt és azt látjuk, hogy Jézus megtagadva mindenütt. [...] Sokan beszennyezik és tisztátalanná teszik a hit szent nevét. Jól látható, hogy az emberek nem gyakorolják egymás között sem a hitet, sem pedig az önzetlenséget, azonban mindnyájan készek a fosztogatásra és rablásra, figyelmen kívül hagyva az igazság és a becsületesség minden törvényét. Sokan a prostitúció és a gyalázatosság romlottságába estek, mások az alkoholizmusban, és megint mások pedig egyéb bűnös dolgokban tagadják meg önmagukat: szitkozódnak, átkozódnak.”¹²

Kálvin János teológiai és valláspedagógiai elgondolásaira minden bizonnyal jelentős hatást gyakoroltak az 1541-ben létrehozott egyházfegyelmi bíróság moderátoraként szerzett tapasztalatai,¹³ melyek sajátos bepillantást engedtek a genfi családok sokszínű vallásos-erkölcsi életébe.¹⁴ Ezek az alkalmak különleges lehetőséget adtak a reformátor számára, hogy amint Robert M. Kingdon hangsúlyozta:

¹⁰ Ld. Fazakas: *Kálvin szociáletikája*, 108. „Kálvin etikája tehát a szituáció által meghatározott etika: de célja nem a gazdasági-társadalmi jelenségek teológiai legitimálása, hanem az isteni parancs itt és most’ aktuális érvényének megtalálása.” Fazakas Sándor: „Mert a szegény nem fogy el a földről...” Kálvin társadalmi etikájának kialakulása és gyakorlati jelentősége. In: *Studia Theologica Debrecinensis* II. (2009/2), (91–105.), 93.

¹¹ Kálvin prédikációinak időrendi mutatójához ld. Parker, Thomas Henry Louis: *Calvin’s Preaching*. T&T Clark, Edinburgh 1992, 150–152. Vö. Mühlaupt, Erwin: *Die Predigt Calvins*. Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin–Leipzig 1931, 12–16.; Nagy József: *Kálvin igehirdetése*. Református Világszemle kiadása, [h. n.], 1938, 7–15.

¹² Calvin, John: *Sermons on the Epistle to the Ephesians*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 41987. Ld. Calvin: *Serm. on Ephesians* 2,19–22. (Serm. 15.), 226.; 4,1–5. (Serm. 22.), 326.; 1,1–3. (Serm. 1.), 14.; 2,1–5. (Serm. 8.), 137. Kálvin a Galata levélről mondott egyházi beszédeiben (1557–1558) is hasonló képet alkotott egyházszervezői munkásságának kontextusáról: „Nap, mint nap szembesülnünk kell az emberek kegyetlenségével, zsarnokságával, rosszakaratával. Ellenségeink [...] vérszomjas farkasokként viselkednek és halálunkat kívánják. Mindnyájan ártatlan vére szomjaznak.” Calvin, John: *Sermons on Galathians*. Old Path Publication, Audubon 1995. Ld. Calvin: *Serm. on Galathians* 5,11–14. (Serm. 34.), 717.

¹³ Ld. Magyar Balázs Dávid: „Calvinus Tyrannus?” Adalékok a genfi Konzisztórium létrehozásának történeti, teológiai és etikai aspektusaihoz. In: *Theológiai Szemle Új folyam* LV (2012/1), (4–12), 12.

¹⁴ Kingdon, Robert M.: *Adultery and Divorce in Calvin’s Geneva*. Harvard University Press, Cambridge 1995, 7–31.

„[...] a gyakorlatban kipróbálja, majd újrafogalmazza azokat a vallásos-társadalmi elgondolásait, amelyek Institutiójának, bibliamagyarázatainak és igehirdetéseinek alapját jelentették.”¹⁵

A konzisztórium feljegyzések alapján tényleg megállapítható, hogy Kálvin – lelkipásztorként és az egyházfegyelmi bizottság megbecsült tagjaként – jól ismerte gyülekezetének mindazon vallásos-morális problémáit, amelyek határozott teológiai és etikai állásfoglalást kívántak. A helyes keresztyén házirend kérdése – a reformátor prédikációi alapján¹⁶ – pedig egyike volt a genfi polgárság legjelentősebb erkölcsi gondjainak. Kálvin ezt mondta az Ef 5,28–30 alapján tartott igehirdetésében:

„Ha egymás után betekintenénk a [genfi] otthonokba, akkor semmit sem tapasztalnánk meg abból a szeretetből és melegségből, amely Jézus Krisztusnak és az Ő egyházának a sajátja, hiszen a házastársak többsége állandó jelleggel korholja egymást.”¹⁷

Nem sokkal ezt követően a genfi reformátor megerősítette állításait:

„Nehéz volna itt [Genfben] akár egy embert is találni százból, aki hálát adna a házasságért, hiszen a nők nap, mint nap perlekednek a férfiakkal. Az otthonokat tehát a szomorúság és a megvetés leple borítja, tudniillik mindennapos az ajtócsapkodás és a tányértérés.”¹⁸

A keresztyén társadalmi élet megújításának szükségessége

Kálvin János egyház- és társadalomformáló szolgálatát két lényeges alapdokumentum kidolgozása határozta meg: az 1537-es *Genfi Artikulusok* (Articles sur le Gouvernement de l’Eglise),¹⁹ valamint az 1541-ben összeállított *Ordonnances Ecclésiastiques*.²⁰ Az egyházi szabályrendeletek direktívái alapján jól látható, hogy a reformátor szerint a Szentírás helyes magyarázata és hirdetése mellett elengedhetetlen a keresztyén családnak (házasság, házirend és gyermeknevelés),

¹⁵ Kingdon, Robert M. – Witte, John (ed.): *Sex, Marriage, and Family in John Calvin’s Geneva*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2005, Előszó 15.

¹⁶ Péter Miklós: *Kálvin igehirdetése*. Szemle Füzetek 13. Szerk. Csiha Kálmán. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1994, 12.; Wallace, Ronald S.: *Calvin, Geneva and the Reformation. A Study of Calvin as Social Reformer, Churchman, Pastor and Theologian*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988, 37.

¹⁷ *Serm. on Ephesians* 5,28–30. (Serm. 41.), 595.

¹⁸ *Serm. on Ephesians* 5,31–33. (Serm. 42.), 612. „Ugyan hányadik férfi az, aki örömmel vállalja a feleség eltartásának terhét, ami számtalan kellemetlenséggel jár?” *Comm. on 1Timothy* 5,14.

¹⁹ A Genfi Artikulusok magyar nyelvű fordításához Ld. Nagy Sándor Béla: Zsinati javaslatok a genfi egyházban 400 évvel ezelőtt. In: *Sárospataki Református Lapok* XXXIII (1938/33), 161–162., uo. (1938/34), 165., uo. (1938/36), 174., uo. (1938/39), 191., uo. (1938/40), 195–196.

²⁰ Az *Ordonnances Ecclésiastiques* magyar nyelvű fordításához ld. Nagy Sándor Béla: Kálvin egyházkezelési alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-aira. In: *Theológiai Szemle* Új folyam III (1959/9–10), 327–341.

mint a társadalom és az egyház legfontosabb alkotórészének a teljes megújítása is, ezért Kálvin egy teljesen új „Isten-nép” erkölcsi nevelőjeként lépett fel.

Kálvin azonban az egész genfi társadalom tudatos átformálásában szemlélte a családi élet és a gyermeknevelés gyakorlatának újragondolását, és így vélekedett:

„Az emberek nem gyakorolják egymás között sem a hitet, sem pedig az önzetlenséget, azonban mindnyájan készek a fosztogatásra és rablásra, figyelmen kívül hagyva az igazság és a becsületesség minden törvényét”²¹

Ezért kötelességének érezte, hogy igehirdetéseiben és biblíamagyarázataiban emeljen szót a szegények, az elesettek érdekében, és hangsúlyozta az emberi, illetve a társadalmi összetartozás jelentőségét.²² Kálvin meggyőződése szerint minden ember közös rendeltetése, hogy nap mint nap Isten elé járuljon. Egyedül ő a világmindenség szuverén Ura, ezért amikor elhelyezett minket a teremtett világban, arra kötelezett, hogy szeretetben szolgáljunk felebarátunknak,²³ hiszen nincs a szeretetnél nagyobb összekötő kapocs. Ahol pedig szeretet van, ott a bizalom sem marad el,²⁴ s így nem véletlen, hogy Kálvin elsősorban a hit és a bizalom által megélt szeretet gyakorlati konzekvenciájának tekintette a felebarát szolgálatát. A felebarát feltétel nélküli támogatását azonban kiterjesztette a társadalom minden tagjára. A Galata levélről tartott (1557–1558) prédikációinak egyikében így vélekedett:

„Amikor azonban Pál apostol a ’testvér’ kifejezést használta, akkor arra utalt, hogy Isten szerint nemcsak a rokonainkról, a barátainkról és mindazokról az ismerőseinkről kell gondoskodnunk, akiktől valamilyen haszonra vagy nyereségre számíthatunk [vizonzásul], hanem embertársainkról is.²⁵ Ezért az Úr jónak látta az emberek között felállítani az általános szövetség rendjét, hiszen természet szerint [szó szerint: származásunkat tekintve] mindnyájan testvérek vagyunk.²⁶ S bár nap, mint nap az igazi egység és a testvériesség köteléke erősít

²¹ *Serm. on Ephesians* 1,1–3. (Serm. 1.), 14.; 2,1–5. (Serm. 8.), 137.

²² Biéler, André: *Calvin's Economic and Social Thought*. World Alliance of Reformed Churches, Geneva 2005, 287–295.

²³ „A felebaráti viszony kölcsönös szolgálatokra kötelez bennünket.” *Comm. on Luke* 10,30.

²⁴ *Serm. on Ephesians* 5,18–21. (Serm. 42.), 562.

²⁵ Ld. ehhez Kálvin értelmezését az Evangéliumi Harmóniában (1555): „Mert ugyanis mindenki rabja önmagának, sohasem fog virágozni a felebarátaink iránt való szeretet, legföljebb csak ott, ahol Isten szeretete fog majd uralkodni: haszonleső ugyanis az a szeretet, mellyel a világ fiai illetik egymást, mert mindegyiknek a maga hasznára van gondja. Viszont lehetetlen az Isten iránt való szeretetnek uralkodnia a nélkül, hogy ez létre ne hozza önmagából a testvéri szeretetet az emberek között.” *Comm. on Matthew* 23,39.

²⁶ Vö. Kálvin értelmezését: „Mivel azonban az embereket úgy elvákítja saját gőgösségük, hogy megelégedvén ki-ki önmagával, másokat alig tart méltónak az övével egyenlő rangra, s szolgálatait meg is vonja tőlük, ezért szándékosan jelenti ki az Úr, hogy valamennyien felebarátok, hogy így maga a rokonság egyesítse őket egymással. Arra tehát, hogy felebarátunk legyen valaki, elegendő az, hogy ember, mert nem feladatunk, hogy megszűntessük a közös természetet.” *Comm. on Luke* 10,30.

bennünket, mégis sokan bizonyulnak méltatlannak arra, hogy ’testvérünknek’ nevezzük őket.²⁷ Vannak, akik olyan ravaszok és rosszindulatúak, mint a rókák, de sokan vannak közöttünk olyanok is, akik módfelett büszkének tartják magukat, éppen úgy, mint az oroszánok. Némelyek [...] vérszomjasok, mint a farkasok: legszívesebben mindent elpusztítának. [...] Noha az ilyen emberek nem méltók arra, hogy ’testvérünként’ bánjunk velük, az Úr azonban arra indít minket, hogy ne szűnjünk meg felebarátunknak tekinteni őket, hiszen ezt parancsolja az általános szövetség rendje is.’²⁸

Mindezek következtében nem véletlen, hogy az Ef 5,18–21-ről szóló igehirdetésében világossá teszi, hogy a keresztyén társadalmi kohézió erejét elsősorban a felebarát szeretete adja:

„Gondolj csak bele, vajon azért teremtett téged az Úr és azért helyezett el ebben a világban, hogy egyedül élj? Egyáltalán nem, hiszen Ő nap, mint nap arra indít, hogy szeresd a te felebarátodat, mert ha elkülönülsz tőle,²⁹ az olyan volna, mintha a testünk – erős izomzat hiányában – darabokra esne. [...] Mindazok, akik nem akarnak gondoskodni embertársaikról, vadállatok módjára szeretnének élni, ezért menjenek csak az erdőbe, hiszen nem méltók arra, hogy az emberek között legyenek.”³⁰

Isten rendelése nélkül minden ember a maga ura volna és a felebarátját semmibe véve kijelentené: „Egyedül is menni fog!”³¹ Kálvin azonban világossá teszi: senki sem boldogulhat felebarátja segítsége nélkül,³² bár kétségtelen, hogy természet szerint a legtöbben vonakodnak a közösségvállalástól.³³ Tehát a reformátor a „kölcsonös együttműködés elve” (a keresztyén elkötelezettség) alapján olyan tevéleges, aktív magatartás szükségességét hangsúlyozza, amely mindenekelőtt a felebarát érdekeinek előmozdítására, valamint a társadalmi konfliktusok megelőzésére (*défense sociale*) irányul. Éppen ezért – vélekedett a reformátor – egy keresztyén társadalom sem nélkülözheti a polgárok „önkéntes szolgálatát”, amely a kölcsönös segítségnyújtásra és támogatásra épül.³⁴

²⁷ Kálvin még az ellenség szeretetét is hangsúlyozta. Ld. Papp György: Kálvin tanítása az ellenség iránti szeretetről. In: *Református Szemle* CII (2009/5), 659–669.

²⁸ *Serm. on Galathians* 5,14–18. (Serm. 35.), 731.

²⁹ Kálvin Intitutiójában, bibliamagyarázataiban és különböző vitairataiban gyakran emelt szót az anabaptista rajongók „elkülönülése” ellen, akik az általuk nem szent és szeplőtelen életűnek vélt gyülekezeti tagok kirekesztésére törekedtek. Tette mindezt a reformátor annak érdekében, hogy így tiltakozzon a rajongók túlhajsolt egyházfegyelmi gyakorlata ellen. Ld. Magyar Balázs Dávid: „*Calvinus Tyrannus?*”, 5–7.

³⁰ *Serm. on Ephesians* 5,18–21. (Serm. 38.), 562.

³¹ Uo.

³² „A lényeg pedig az, hogy felebarátunk nekünk a legidegenebb ember is, mert Isten minden embert elkötelezett arra, hogy egymást segítse.” *Comm. on Luke* 10,30.

³³ Uo. 5,28–30. (Serm. 41.), 599.

³⁴ Uo. 5,18–21. (Serm. 38.), 561. Vö. *Comm. on Ephesians* 5,21.

„A mi Urunk akarata volt, hogy általános egyetértés legyen köztünk, s hogy felebarátunk jólétén fáradozzunk, hiszen mindnyájan egy test [Krisztus] tagjai vagyunk.”³⁵

Kálvin a polgárok „általános egyetértését” hangsúlyozta a genfi tanácsstagokhoz intézet búcsúbeszédében is (1564. április 27.), amelyet a virágzó társadalmi élet zálogának tekintett:

„Az öregeket kérem, hogy ne irigykedjenek azon ifjakra, akiket tudomásuk szerint különös adományokkal tüntetett ki az Isten. Az ifjakat intem, hogy távol minden kevélységtől, szerényen viseljék magukat. Egyik se álljon útjába a másinak. Kerüljétek a versengéseket és a bántó magaviseletet. Ezeket pedig úgy kerüljétek el, ha mindenki a maga rangján és hivatási körén belül marad.”³⁶

2. A családi élet megújítása a házasság által

Kálvin János ígéhirdetéseit és bibliakommentárjait vizsgálva az látható, hogy véleménye szerint a kora-újkorai társadalmi élet átforgalmazása nem képzelhető el a családi élet és a gyermeknevelés gyakorlatának teljes megújítása nélkül. Ezért valláspedagógiai elgondolásai elválaszthatatlanok azon szociáletikai törekvéseiktől, amelyek a helyes keresztyén családi élet (házasság, házirend és gyermeknevelés) kérdéseinek egyértelmű tisztázására irányultak.

A református közösségek – már jóval Kálvin genfi fellépését megelőzően – minden férfitől és nőtől elvárták, hogy házassági kapcsolatban éljen egy vele egykorú nővel, illetve férfival.³⁷ Ezért a reformátor és a genfi konzisztórium kezdetől fogva azt az ideális családmódellet hangsúlyozta, amely az apa, az anya, a gyermekek és a szolgáltatók közösségére épült.³⁸ Azonban az egyházfegyelmi bíróság jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a genfi házaspárok családi élete korántsem volt harmonikus.³⁹ Igazolják mindezt a reformátor Efézusi levélről tartott ígéhirdetése is, amelyeknek egyikében (Ef 5,22–26) családva jelentette ki:

³⁵ *Serm. on Ephesians* 5,31–33. (Serm. 42.), 608.

³⁶ Theodor Béza: *Kálvin János élete*. Kálvin Kiadó, Budapest 21998, 76–77.

³⁷ Ld. Persons, Michael: *Reformation Marriage. The Husband and Wife Relationship in the Theology of Luther and Calvin*. Rutherford House, Edinburgh 2005, Előszó 1–7.

³⁸ Ld. Kingdon, Robert M.: A hugenotta család. In: *Confessio* III (1979/1), 71–80.

³⁹ Az aggasztó méreteket öltő családon belüli személyes és a családon kívüli szexuális jellegű erkölcsi problémákról a genfi konzisztórium 1541–1557 közötti jegyzőkönyvei is tanúskodnak. Ld. Naphy, William G.: *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003, 108., 179. Itt jegyezzük meg, hogy a legújabb kori kutatások szerint a genfi konzisztórium felállítását éppen a különféle családi és házassági ügyek tisztázása tette szükségessé. Így nem meglepő, hogy Kálvin egyházfegyelmi bizottsága több lényegi hasonlóságot mutat Zwingli Ehegericht-jével. Ld. Köhler, Walter: *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*. Bd. 2. Verlag von M. Heinsius Nachfolger, Leipzig 1942, 505–652.; Höpfl, Harro: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge University Press, Cambridge 1982, 94–95. A témához ld. még: Magyar Balázs Dávid: „Amikor Kálvin fellépése előtt még egy jót borozhattunk Genfben.” A genfi konzisztórium létrehozásának történeti, teológiai és etikai aspektusai. In: Szávay László (szerk.):

„A férfiak többsége azzal mentegeti magát [ti. ha rossz házasságban él], hogy kegyetlen és makacs felesége van. Mások azzal, hogy feleségük öntelt, rosszululatú vagy túlságosan bőbeszédű. Megint mások pedig úgy vélekednek, hogy házastársuk iszákos és lusta [...]. A nők pedig így szabadkoznak: 'az én férjem túl ingerlékeny és házsártos, de ami a legrosszabb: nem törődik azzal, amit az Úr parancsolt neki [tudniillik, hogy gondoskodjon a családjáról].' A legtöbb férfi önző és fukar, hiszen nap, mint nap csak a kocsmának él.⁴⁰ Ott aztán kedvére tékozolja el minden pénzét a különböző kártya- és kockajátékokra,⁴¹ vagy egyéb léha s romlott szórakozásra adja a fejét. Ezért ha a férfiak többsége nem szoknyavadász, akkor éppen falánk vagy iszákos.”⁴²

A reformátor prédikációja végén ismét kijelentette:

„Ellenben [ha válásra kerül a sor, akkor] sokan azzal magyarázkodnak, hogy iszákos vagy éppen falánk feleségük van. Mások arról panaszkodnak, hogy aszszonyaik feltűnően öltözködnek és esztelenül költekeznek: minden pénzt ruhára költenek, amivel csak önmaguknak tetszelegnek. Mindnyájan tehát lusták, hiszen egyikük sem visel gondot a háztartásra.”⁴³

Kálvin a házaseslet problémáinak bemutatását követően tárta fel a családok személyes gondjainak valódi okát, és erről így vélekedett az Ef 5,28–30 alapján mondott prédikációjában:

Vidimus enim stellam eius (A Fiala Kutatók és Doktoranduszok II. Nemzetközi Teológuskonferenciáján, 2011. október 14. és 16. között elhangzott előadások). L'Harmattan, Budapest 2011, 245–256.

⁴⁰ „Legyen csak mindenki híve a mértékletességnek, s akik ártalmát érzik a boritalnak, azok önként tartózkodjanak tőle, akik pedig hűjával vannak a bornak, viseljék el nyugodt lélekkel e hiányt.” *Comm. on Luke* 1,14. „Azok, akik az alkoholtól veszítik el szégyenérzetüket, nem találhatnak mentséget Isten előtt, reménykedve abban, hogy Ő bizonyára felmenti őket” – vélekedett Kálvin. *Comm. on Ephesians* 5,18; *Serm. on Ephesians* 5,15–18. (Serm. 37.), 547. „Az italozás nagyon elterjedt vétek az idősek között is, [...] ezért a fiatalok – a rossz példát látva – csak egyre pimaszabbá válnak.” *Comm. on Titus* 2,2.

⁴¹ A különféle kártya-és kockajátékokról így vélekedett: „Pál itt egy olyan kifejezést használ, amely a kockajátékból származik. Mindnyájan jól tudjuk, hogy azok, akik hasznot húznak ezekből a játékokból, mindenféle csalásra készek. Az ilyen játékok tehát minden tisztességet és becsületet nélkülöznek. Valóban [...] ha valaki kifürkészhetné a kártyajátékosok gondolatait, jól meggyőződhetne arról, hogy mindnyájan csalók, hiszen még a legegyszerűbb játékos is csak a ravaszságra vágyik, s mindezt azért, hogy kijátssza ellenfelét. Az is igaz, hogy mindnyájan [...] ellopják mások javait, [...] ezért az egész játék csupa alattomoság.” *Serm. on Ephesians* 4,11–14. (Serm. 26.), 386. A „szerencsejáték” teológiai értékeléséhez ld. Kálvin János: *A keresztényen vallás rendszerre* (Institutio –1559). Kálvin Kiadó, Budapest 2¹995, 1. köt., I. xv. 6., 8., 190., 192. A kockajátékokra vonatkozó genfi statútumokhoz ld. Magyar Balázs Dávid: „Krisztus legkiválóbb iskolája.” Kálvin János társadalmi nevelése igehirdetéseiben és konzisztórium munkájában. *Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésének rendszerébe és legfontosabb forrásaiba*. In: *Református Szemle* CV. (2012/3), (248–269.), 260.

⁴² *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 566.

⁴³ Uo. 574.

„A férfiak nem is törődnek azzal, hogy miként gondoskodjanak asszonyaikról, s hogy mi módon neveljék őket Isten félelmében. De ami a legrosszabb: még azt sem tudják, hogy feleségüket úgy kellene szeretniük, mint Istentől rendelt segítő-társat. [...] De azért a nők sem ártatlanok! – Egyik sem követi férje tanácsát, pedig az Úrtól rendelt kötelessége nem az volna, hogy akadályozza urát, hanem hogy mindenben támogassa őt. [...] Így tehát nem meglepő, hogy a [genfi] otthonokban csak a gonoszkodásnak, az átkozódásnak, az istentelenségnek, a szitkozódásnak és a becstelenségnek lehetünk tanúi.”⁴⁴

A reformátor igehirdetési alapján megállapítható, hogy véleménye szerint a házastársak kapcsolatából teljesen kiveszett a keresztyén alázat és az elkötelezettség érzése. Mindez azonban jelentősen hozzájárult Genfben a családon belüli személyes és a családon kívüli, szexuális jellegű erkölcsi problémák elterjedéséhez, ezért Kálvinra mind nagyobb szerep hárult, hogy feltárja az Istennek tetsző házasság valódi értelmét és jelentőségét.⁴⁵

Kálvin újszövetségi vonatkozású bibliamagyarázatai és egyházi beszédei alapján a család azon a bölcsen megállapított házassági kapcsolaton nyugszik, amely által Isten jogot formál az emberi, társas együttélés legalapvetőbb rendjének és módjának szabályozására.⁴⁶ Kálvin szemében a házasság az egész emberi nemzetség példája alapján egy olyan „speciális személykapcsolat”, amely egy férfi és egy nő önkéntes, testi, lelki (itt: szerelemi), példamutató és felelősségteljes társas kapcsolatát jelenti.⁴⁷ Kétségtelen, hogy bár a reformátor meggyőződése szerint a házasság nem tekinthető sákramentumnak,⁴⁸ az mégis „Jézus és a köztünk lévő lelki egység olyan élő ábrázata”, amely Isten akarata szerint megváltoztathatatlan és eltörölhetetlen.⁴⁹ „Én a feleségemhez tartozom” – szövege Kálvin egyik prédikációjában –, „azonban a házasságban nem csak a feleségemhez, de magához az Úr Jézus Krisztushoz is kötettem.”⁵⁰ S bár Kálvin hangsúlyozta: „az Isten azért szerette a házasságot”, hogy a „férfiak és a nők úgy éljenek egymással a földön, mint az angyalok a paradicsomban”,⁵¹ mégis jól tudta: „nehéz volna [Genfben] akár

⁴⁴ *Serm. on Ephesians* 5,28–30. (Serm. 41.), 596.

⁴⁵ Ld. Monter, William E.: Crime and Punishment in Calvin's Geneva. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* LXIV (1973), 281–287.; uő: Monter, William E.: The Consistory of Geneva 1559–1569. In: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XLI (1979), 467–484.; Manetsch, Scott: Pastoral care east of Eden: the Consistory of Geneva, 1568–82. In: *Church History* LXXV (2006/2), 274–314.; uő: Holy Terror or Pastoral Care? Church Discipline in Calvin's Geneva. In: Seldehuis, Herman J. (ed.): *Calvin – Saint or Sinner?* Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 283–307.

⁴⁶ *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 564–565. –Vö. Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere* (Institúció–1559). Kálvin Kiadó, Budapest 21995, 2. köt., IV. xix. 34., 743–744.

⁴⁷ Vö. *Comm. on Ephesians* 5,27., *Serm. on Ephesians* 1,15–18. (Serm. 6.), 86., 3,20–4,2. (Serm. 21.), 315., 5,18–21. (Serm. 38.), 561., 5,31–33. (Serm. 42.), 608.

⁴⁸ Vö. *Comm. on Ephesians* 5,32., *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 565–568. Kálvin János: *A Tridenti zsinat határozatainak cáfolata*. Kálvin-fordítók Társasága, Pápa 1909, 170–173.

⁴⁹ Vö. uo. 572., 5,28–30. (Serm. 41.), 594., 597.

⁵⁰ Uo. 597.

⁵¹ *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 565., 568.

egy embert is találni százból, aki hálát adna”⁵² a házasságért. A férfiak „nap, mint nap korholják feleségüket” – mondta –, annak ellenére, hogy jól tudják: „egy férfi csupán fél ember, ha felesége nem lehet mellette.”⁵³ Igemagyarázataiban a reformátor újra és újra visszatért az 1Móz 2,18–25 textusához,⁵⁴ amely szerint „Isten az embert társas lénynek teremtette”.⁵⁵ Tette mindezt annak érdekében, hogy teológiai és etikai értelemben is legitimálja a genfi konzisztórium azon jogalkalmazását, amely a házastársak válását csak a legsúlyosabb bűnesetek (házasságtörés és elhagyás) miatt engedélyezte.⁵⁶

3. A keresztyén házirend Kálvin szerint

Kálvin a keresztyén házirendre vonatkozó tanításait a hölgyek és a feleségek kötelességének bemutatásával kezdte bibliakommentárjaiban és igehirdetéseiben, és ezeket az apák és a gyermekek feladatának leírásával zárta.

a) A feleségek és az édesanyák kötelessége

A genfi reformátor az Ef 5,22 skk. verseihez írt igemagyarázatában értekezik a feleségek⁵⁷ és az édesanyák legfontosabb kötelességeiről, amelyek közül elsőként a keresztyén engedelmisséget említi. Jóllehet Kálvin szerint a polgárok „önkéntes szolgálata” és az „általános egyetértés” törvénye a társadalom minden tagjára vonatkozik, az Istentől rendelt házassági kapcsolat azonban még szorosabban kötelez némelyeket.⁵⁸ Ezt a szoros „elkötelezettséget” hangsúlyozta Pál apostol is, amikor párhuzamot vont a házastársak (a férj és a feleség), valamint Jézus Krisztus és az ő egyháza között fennálló „szeretet-kapcsolat” között – vélekedett a reformátor.⁵⁹ Kálvin ebben a „szeretet-kapcsolatban” szemlélte a nők engedelmisségének „nagy parancsolatát”, tudniillik: „az asszonyok fogadjanak szót férjüknek és tiszteljék őket, amiként az egyház is aláveti magát a Krisztusnak, aki az egyház egyedüli feje”.⁶⁰ Tehát Kálvin meggyőződése szerint Jézus Krisztus (kirá-

⁵² *Serm. on Ephesians* 5,31–33. (Serm. 42.), 612.

⁵³ Uo. 1,19–23. (Serm. 8.), 123., 5,22–26. (Serm. 39.), 570.

⁵⁴ „Nem jó az embernek egyedül lenni, alkotok hozzáálló segítőtársat.” (1Móz 2,18.)

⁵⁵ *Comm. on Ephesians* 5,31. Vö. *Comm. on Genesis* 2,18–25; Calvin, John: *Sermons on Genesis*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2009. Ld. *Serm. on Genesis* 2,18–21. (Serm. 11.), 179–197.

⁵⁶ Vö. Kingdon: *Adultery and Divorce*, 1.

⁵⁷ A genfi nők helyzetéhez ld. Monter, William E.: *Women in calvinist Geneva (1550–1800)*. In: *Journal of Women in Culture and Society* VI (1980/3), 189–209.; Spierling, Karen E.: *Infant Baptism in Reformation Geneva. The Shaping of a Community, 1536–1564*. Westminster John Knox Press, Louisville 2009.

⁵⁸ *Comm. on Ephesians* 5,22.

⁵⁹ Uo. 5,25.

⁶⁰ Uo. 5,23. Kálvin szerint az asszonyok legfontosabb kötelessége az engedelmisség után a férjnek (férjnek) kijáró tisztelet, amelyet így indokolt: „Pál apostol hangsúlyozza, hogy [...] nem a férfi származott a nőtől, hanem éppen fordítva, a nő származott a férfiből.” *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 567. Kálvin itt az 1Móz 2,21-re utal, ahol azt olvassuk, hogy Is-

lyi) hatalmából⁶¹ minden férfi részesül, ezért nem meglepő, hogy a keresztyén családfelek és a felsőbbbségek kormányzása valójában az Úr tekintélyén⁶² nyugszik. Kálvin így fogalmazott az Ef 5,18–21-ről szóló igehirdetésében:

„Az Úr nem azért látta jónak a különböző felsőbbbségek (pl. királyságok) felállítását, hogy néhányan hatalmat gyakoroljanak mások felett, mert hiszen az egész társadalom érdekét szolgálja az, hogy tekintélyük nagysága a törvények megtartására indít bennünket. Vitán felül áll, hogy nem élhetünk ilyen orvosság nélkül. [...] De igaz ez a férfiakra [itt: férjekre] is, akik a felsőbbbséghez hasonlóan méltók az engedelmisségre.”⁶³

„A nők pedig viseljenek gondot hivatásukra és jól jegyezzék meg, hogyha vitába szállnak a férjükkel, akkor megtagadják Urukot,⁶⁴ hiszen Ő nem azért teremtette őket [az asszonyokat], hogy uruk ellen szóljanak, hanem hogy engedelmisségben szolgáljanak.”⁶⁵

A genfi reformátor – a házastársak közötti „szeretet-kapcsolat” mellett – még a női nemre büntetésül kiszabott, úgynevezett „alárendelt állapotot” is az engedelmisség indokának tartja, hiszen az 1Tim 2,13 magyarázatában kijelentette:

„Pál két indokot hoz fel arra nézve, hogy miért kell az asszonyoknak a férfi mögött lenniük: mivel egyfelől az Isten kezdetben ezt a törvényt hozta, másfelől büntetésül⁶⁶ is mérte az asszonyokra. Tehát Pál azt tanítja, még ha első és eredeti ártatlanságában meg is maradt volna az emberiség, úgy is természetes dolog

ten az emberből kivett oldalbordát formálta asszonnyá. Ld. ehhez Kálvin magyarázatát: *Comm. on Genesis* 2,21–22.; *Serm. on Genesis* 2,18–21. (Serm. 11.), 179–197.

⁶¹ Krisztus hármás tisztének (próféta, király és pap) kálvini értelmezéséhez ld. Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. In: *Theologiai Szemle* Új folyam XLVII. (2004/3), 153–165., 157.; uó: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 153–154.

⁶² Kálvin szerint, ha az embernek gyermekei vannak, „vegye fontolóra azt, hogy mint apa [itt: férj], Istennek a helyettese a családban.” *Comm. on Deuteronomy* 21,18–21. „S nem is kicsi vagy közönséges megtiszteltetés az, hogy bár Isten az egyedüli atya, s csakis ő méltó arra, hogy atyának tartsák, e névben részesíti a föld fiait is.” Calvin: *Comm. on Luke* 1,25. „Akiket e nevek [atya, úr] valamelyikével Isten felruház, azokat egyúttal az Ő ragyogásának egy-egy szikrácskájával is felékesíti, hogy kinek-kinek meglegyen a maga helyéhez mért tekintélye. Így abban, aki nekünk atyánk, valami isteni vonást kell felfedeznünk, mivel ezt az isteni címet nem ok nélkül viseli.” Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio –1559)*, 1. köt., I. viii. 35., 381.

⁶³ *Serm. on Ephesians* 5,18–21. (Serm. 38.), 561.

⁶⁴ Kálvin az *Institutio* polgári kormányzatról szóló részében így fogalmazott: „Mivel ugyanis a felsőbbbségnek nem lehet úgy ellene állni, hogy az ember egyúttal Istennek is ellene ne szegüljön.” Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio –1559)*, 2. köt., IV. xx. 23., 771.

⁶⁵ Uo. 5,22–26. (Serm. 39.), 569.

⁶⁶ Minderről a reformátor így vélekedett: „És nem Ádám csalatott meg. Ez az asszonyra mért büntetésre vonatkozik. Mivel engedelmeskedtél a kígyó szavának, a férfi hatalma alatt leszel és epekedsz utána. Ugyanis mivel szándéka bűnös volt, méltó volt arra, hogy tanulja meg, hogy másnak a hatalmától és akaratától függ s miután a férfit az Isten akaratától eltértette, megérdemelte, hogy minden dicsőségétől megfosztva, iga alá hajtassék.” *Comm. on 1Timothy* 2,14. Vö. *Comm. on Genesis* 3,16.; *Serm. on Genesis* 3,14–16. (Serm. 17.), 281–298., 3,17–18. (Serm. 18.), 299–317.

elviselni azt az állapotot, mely az Isten rendeléséből következett be, hogy asszonyok alárendeltek legyenek. [...] Mivel tehát az Isten nem teremtette a két nemet egyenlő hatalommal, hanem a férfi mellé egy alárendelt segítséget adott.”⁶⁷

Annak köszönhetően, hogy a keresztyén házasság Isten akarata szerint megváltoztathatatlan és eltörölhetetlen,⁶⁸ a házastársi feladatok ellátása igen szigorú elbírálás alá esett a reformátor szerint. Kálvin tanításai alapján mindnyájan munkára teremtettünk,⁶⁹ s ezért:

„[...] semmi sem olyan ellentétes rendelésünkkel, mint az, hogy csupán evéssel, ivással, alvással és mulatozással töltsük az időt.”⁷⁰

Nem véletlen, hogy újszövetségi egyházi beszédeiben és bibliakommentárjaiban gyakran fogalmazott meg kritikát az asszonyok életmódjával, mindennapi tevékenységével kapcsolatban, hiszen meglátása szerint a hölgyek többsége csak a henyélésre,⁷¹ a locsogásra⁷² és önmaga csinósítgatására⁷³ hajlandó:

„Lesznek könnyelmű asszonykák – inkább az Anna [Fanuel lánya, prófétanő: Lk 2,36.] majmolói, mint utánzóí, – akik az oltárok körül futkosnak s déldeig suttozással és mormogással töltik az időt. Ennek leple alatt minden családi bajból kivonják magukat. Mikor aztán otthonukba visszatérnek, s nem találnak mindent kívánságuknak megfelelően rendben, esztelen kiabálásukkal izgatják egész családjukat.”⁷⁴

Ám nem sokkal ezt követően szót emelt a „páváskodó” nők ellen is:

„Nap, mint nap tanúi lehetünk, hogy az érettebb korú nők csak a feltűnő és az ifjúkori bájukat felidéző ruhadarabokban pompáznak. Öltözködésükben így rit-

⁶⁷ *Comm. on 1Timothy* 2,13.

⁶⁸ *Serm. on Ephesians* 5,28–30. (Serm. 41.), 594., 597.

⁶⁹ *Comm. on Genesis* 2,15., 3,17.

⁷⁰ *Comm. on Exodus* 2,8. „Pál csupán azt a tétlen, könnyelmű életet kívánja fenýíteni, amely az embereket a békesség megrontóivá teszi, amikor pedig otthonukban kellene inkább csendes életet folytatniuk.” *Comm. on 1Thessalonians* 4,11.

⁷¹ „Látjuk ugyanis, hogy sokan kizárólag csak szabadságukkal és kényelmükkel törődnek s felette jókedvűen viselkednek. [...] Mert, akik munkátlan életre törekednek, hogy minél kényelmesebben éljenek, azoknak ez a mondása: 'Nem élni, hanem jól élni!'" Calvin: *Comm. on 1Timothy* 5,6.

⁷² „A nők [...] természetüknél fogva is hajlandók a fecsegésre.” *Comm. on 1Timothy* 5,13. „A bőbeszédűség pedig általános jelenség a hölgyek között, amely az idő múlásával csak egyre zavaróbbá válik. [...] Ezért van az, hogy a nők mindaddig nem gondolják azt, hogy már eleget fecsegtek, amíg ki nem beszéltek mindenkit. Tehát a vénasszonyok üres fecsegése égő fátkyaként támad az otthonokra.” Calvin: *Comm. on Titus* 2,3. Az asszonyok „bosszantó” fecsegéséhez és buja dalolászásához ld. még: *Serm. on Ephesians* 5,18–21. (Serm. 38.), 553–556.

⁷³ A hölgyek gyakran „maguknak tetszelegnek, elpuhultan és finnyásan élnek”. *Comm. on 1Timothy* 5,6.

⁷⁴ *Comm. on 1Timothy* 5,6. Kálvin – hét évvel később – *Evangeliumi Harmóniájában* (1555) így erősítette meg állításait: „Helytelenül cselekszenek tehát a hitvesek, ha ehhez [Anna özvegyasszony], az életmódjuktól elúzó példához szabják életüket.” *Comm. on Luke* 2,37.

kán találják meg az arany középutat. Pál apostol azonban óvva intett a szélsőségektől, hiszen arra figyelmeztette az asszonyokat, hogy az illendőség és a vallás szabályait magukra nézve mindenkor kötelezőnek ismerjék el. Egyszerűen szólva tehát [Pál apostol] azt akarta, hogy az asszonyok ruházata méltó legyen a szent és az istenfélő emberek visszafogottságához.”⁷⁵

A Saint Pierre székesegyház szószékén, amikor az Ef 5,3–5 textusát magyarázta, ingerülten jelentette ki:

„A nők, egyre modernebb ruhákban és ékszerekben jelennek meg, ezért rendszerint újabb és újabb jelmezeket láthatunk. Sokan pompázó divatruhákban pávaskodnak és akkora szelet csapnak maguk körül, hogy ha egy férfi három lépésre megközelíti őket, mintha szélmalom légörvényébe kerülne. [...] Régen a nők számára megengedett volt, hogy öltözködésükben szemtelenek legyenek, ezért a világ tele van ma is provokatív ruhákkal, így nehezen tudjuk csak megállapítani, hogy vajon egy nő, vagy egy férfi viseli azokat.”⁷⁶

Igemagyarázataiban azonban mindvégig kitartott amellett, hogy az asszonyok két legfontosabb naponkénti feladata korántsem a locsogás vagy a „pávaskodás”, hanem sokkal inkább a háztartásról és a gyermekekről való gondoskodás.⁷⁷ Emiatt az 1Tim 5,13 verséhez fűzött kommentárjában csalódottan jelentette ki:

„Semmi sincs, ami az asszonyokhoz jobban illenék, mint a ház őrzése. Ezért a régieknél a ház a tisztességes és becsületes családjának képmása volt. De sokan az ellenkező betegségben szenvednek. Mert semmi sincs, ami nagyobb örömet okozna nekik, mint ide-oda kószálni.”⁷⁸

A reformátor felidézte a bibliai Anna (Fanuel lánya, prófétanő: Lk 2,36) példáját, és óva intette a hitveseket az „özvegyasszonyok”, valamint a hajadonok életmódjának követésétől,⁷⁹ hiszen a hitveseket semmiféle szórakozás sem vonhatja el attól az Istentől rendelt hivatásuktól, hogy gondoskodjanak a családjukról és a „ház őrzéséről”.⁸⁰ Kálvin elismerte az 1Kor 7,32 alapján, hogy leginkább a

⁷⁵ *Comm. on Titus 2,3*. A mértékletes és „visszafogott” ruházkodásról így írt Kálvin *Institutio*-jában: „[...] az Úr tőlünk a szemérmességet kívánja” – írja a reformátor a VII. parancsolat magyarázatában, majd így folytatja: „[...] mindazt, ami ezzel ellentétben áll, kárhoztatja. Ennél fogva, ha engedelmességre törekszel [...] szemeid ne csapongjanak romlott gyönyörűségek után, se tested ne ékesítsd fel úgy, hogy vágyakat ébresszen, se nyelved ne édesgesse fajtalan szókkal hasonló gondolatokra elméd.” Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio –1559)*, 1. köt., II. viii. 44., 388.

⁷⁶ *Serm. on Ephesians 5,3–5*. (Serm. 34.), 497.

⁷⁷ „Mikor gyermekszülésről van szó, az összes nehézségeket egy szóban foglalja össze, amiket el kell viselni a gyermekek felnevelésével. Éppen úgy a háztartás vitele alatt [Pál] mindenféle gazdasági teendőt ért.” *Comm. on 1Timothy 5,14*.

⁷⁸ *Comm. on 1Timothy 5,13*. Kálvin szerint a nők előszeretettel „kószálnak ide-oda” a városban. Vö. *Comm. on Titus 2,4*.

⁷⁹ *Comm. on Luke 2,37*.

⁸⁰ *Comm. on 1Timothy 5,5*.

házasság nélkül élők törekednek arra, hogy Istent kövessék, mert hiszen a mindennapi teendők nem adnak számukra annyi elfoglaltságot, mint a házasságban élőknek.⁸¹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindazoknak, akik „gyermekekben bővelkednek”, fel kellene hagyniuk Istenbe vetett reményükkel,⁸² bár kétségtelen, hogy az „özvegyasszonyok” (diakónusok) közé csak azokat az özvegyeket lehetett bejegyezni, akik nem voltak elfoglalva családjuk gondozásával.⁸³

A családanyák második legfontosabb gyakorlati feladata a gyermekek vallásos nevelése és tanítása volt, amelyről Kálvin az 1Tim 5,4-hez írt bibliakommentárjában emlékezett meg a legbővebben. Igemagyarázatában hosszasan értekezett a gyermekek „szülők iránt való kegyességéről”, majd kitért a vallásos gyermeknevelés fontosságára is:

„Az asszonyok tanulják meg a családnak istenfélő gondozása által tartozásukat a nevelés jótéteményéért, amit ők szüleiktől kaptak, a kisebbeknek megfizetni. [...] Ők [a fiatal gyermekek] tehát tanulják meg családjukban az istenfélő magaviseletet; mintha azt mondaná Pál apostol, hogy hasznos próba lesz ez arra, hogy az Isten tiszteletéhez hozzászokjanak, ha otthonukban az övéikkel szemben kegyesen végzik teendőiket. Ugyanis a természet rendeli, hogy Isten után szüleinket tiszteljük, hogy minket ez a másodrendű kegyesség az elsőhöz vezessen.”⁸⁴

A kisgyermekesek vallásos tanítását már első genfi szolgálata során is fontosnak tartotta, ezért nem véletlen, hogy az 1537-es *Artikulusok*ban így fogalmazott:

„Látva az Isten igéjének megvetését, amit a legtöbb helyen tapasztalhatunk a szülők hanyagságát gyermekeiknek az Isten útján való nevelése iránt; erre nézve csodálatos tudatlanságot tapasztalhatunk, ezt pedig semmiképpen sem szabad eltérni az Isten egyházában.”⁸⁵

Amiatt, hogy a genfi családok megélhetését leginkább az ipar és a kereskedelem biztosította, a gyermeknevelés korán a családanyák kötelessége lett. Az apáknak elsősorban a család fenntartását biztosító munka volt a fő feladata.⁸⁶ A

⁸¹ *Comm. on 1Corinthians* 7,32. Az igehely magyarázatában hosszasan értekezik a papi nőtlenségről (cölibátus) is, melynek általános érvényét határozottan visszautasítja. Kálvin János: *A Tridenti zsinat határozatainak cáfolata*, 32–33.; Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről*. Pápai Református Teológiai Akadémia kiadása, Pápa 2005, 87–90.; Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio –1559)*. 2. köt., IV. xii. 23–28., 526–530. „Pál ugyanis azt mondja, hogy nem kevésbé fogja az Isten helyeselni azoknak életét, ha a házastárssal foglalkoznak, mintha özvegyességben maradnának.” *Comm. on 1Timothy* 5,14. A papi nőtlenséghez ld. még: *Comm. on Luke* 1,23.

⁸² *Comm. on 1Timothy* 5,5.

⁸³ *Comm. on Acts* 6,1–4.

⁸⁴ *Comm. on 1Timothy* 5,4.

⁸⁵ Nagy Sándor Béla: Zsinati javaslatok a genfi egyházban 400 évvel ezelőtt. In: *Sárospataki Református Lapok* XXXIII (1938/33), 161–162., uo. (1938/34), 165., uo. (1938/36), 174., uo. (1938/39), 191., uo. (1938/40), 195–196. Az idézethez ld. uo. 195.

⁸⁶ Ld. ehhez: Watt, Jeffrey R.: Women and the Consistory in Calvin’s Geneva. In: *Sixteenth Century Journal* XXIV (1993/2), 429–439.; uő: Calvinism, Childhood, and Education: The

gyermekük tanítása többnyire az édesanyák kötelessége volt,⁸⁷ s ezért igemagyarázataiban újra és újra kijelentette, amint azt a Tit 2,3–5 versei alapján is mondta.

„Ha az asszonyoknak gyermekük van, gondjuk legyen arra, hogy táplálják és őrizzék őket és tanítsák azokat Istennek a félelmében.”⁸⁸

b) A férfiak és az édesapák kötelessége

„Isten bölcsen osztotta szét a kötelességeket angyalai között”,⁸⁹ ezért a keresztyén családban is megvan mindenkinek a maga teendője. Kálvin újszövetségi vonatkozású prédikációi és kommentárjai alapján a férfiaknak az az elsődleges feladata, hogy védelmezzék és fenntartsák a családot.⁹⁰ Amiképpen Jézus megtartja, táplálja és megőrzi egyházát,⁹¹ úgy kell a családapának is gondoskodnia gyermekei jólétéről és békességéről, akik először „apjuk vagy anyjuk szárnyai alá bújnak”.⁹² A reformátor szerint a szülőknek (itt: apáknak) még arra is készen kell állniuk, hogy a család megélhetését „saját kezükkel kaparják ki a földből, vagy nagy fájdalommal és keserűséggel dolgozzanak”.⁹³ Azonban az egyházfegyelmi bíróság tagjaként jól ismerte a genfi családok mindennapi életét, ezért nem véletlen, hogy bibliamagyarázatában csalódottan állapította meg:

„Nemde megvakítottak-e az emberek? [...] Egyiknek nagyobb gondja van teheneire, vagy ökreire, másoknak lovaira, mint gyermekeikre. Mindegyik nagyra becsüli kereskedését, mezejét és rétjét, de a legfontosabbat, a gyermekeit, elhanyagolja. Az ilyen emberek megérdemlik, hogy visszaküldjék őket a pogányok iskolájába, [...] hiszen annyira ügyelnek és vigyáznak kereskedésükre, jövedel-

Evidence from the Genevan Consistory. In: *Sixteenth Century Journal* XXXIII (2002/2), 439–456.; Kingdon, Robert M.: Catechesis in Calvin's Geneva. In: Engen, John van (ed.): *Educating People of Faith. Exploring the Educational History of Jewish and Christian Communities*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2004, 294–313.; Pitkin, Barbara: Children and the Church in Calvin's Geneva. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church* (Papers Presented at the 13th Colloquium of the Calvin Studies Society, May 24–26, 2001, Grand Rapids, USA). CRC Product, Grand Rapids 2002, 144–165.

⁸⁷ Vö. *Comm. on Deuteronomy* 21,18–21. Az apák munkában való példaadásához ld. Magyar Balázs Dávid: „*Genf városának világitó lámpásként kellene ragyognia*”, 36–37.

⁸⁸ *Comm. on Titus* 2,3–5. Vö. A konzisztórium i jegyzőkönyvek tanúsága szerint, Genf városában a családanyák többsége a régi katolikus liturgiához és tanításhoz ragaszkodott, ezért „Kálvin szerint joggal vetődött fel az a kérdés, hogy vajon helyes dolog-e a gyermekek nevelését kizáróan az édesanyákra bízni?”. Magyar Balázs Dávid: „*Krisztus legkiválóbb iskolája*”, 389.

⁸⁹ *Serm. on Ephesians* 1,19–23. (Serm. 8.), 113.

⁹⁰ Kingdon, Robert M.: Calvin and the Family: the Work of the Consistory in Geneva. In: *Pacific Theological Review* XVII (1984), (5–18.), 13.

⁹¹ *Comm. on Ephesians* 5,29.

⁹² *Serm. on Ephesians* 3,9–12. (Serm. 18.), 267.

⁹³ *Serm. on Ephesians* 4,26–28. (Serm. 31.), 454–456. Vö. Kingdon, Robert M.: The Reformation and the Family. In: Trost, Frederick R. (ed.): *On the Way: Occasional Papers of the Wisconsin Conference of the United Church of Christ*. Wisconsin 1984, (12–25), 20.

meikre, birtokaikra és állataikra, hogy nagyobb gondot fordítanak kutyáikra, vagy lovaikra, mint gyermekeikre.”⁹⁴

Kálvin az Ef 5,28–30 alapján mondott prédikációjában részletesen tárgyalta a család (itt: gyermekek) elhanyagolásának megindító problémáit, és ezekért a szülők nemtörődömségét tette felelőssé. Véleménye szerint a családon belüli érzelmi és erkölcsi bajok többsége is a házastársak önzőségének köszönhető:

„A gondosabb emberek csak a saját testükkel törődnek, de még a legközültekinőbbek is csupán a saját hasznukat nézik. [...] Mindnyájan az önzőség⁹⁵ jelét mutatják, hiszen még a saját családjukról sem gondoskodnak. Ennek okán méltán vádoltatnak meg az Úr előtt. [...] Ha fontolóra vesszük, hogy milyen sok gondot fordítunk önmagunkra, hogy mily gyengédséggel ápoljuk testünket a fejünk búbjától egészen a lábujjunkig, s hogy mennyi mindent elkövetünk azért, hogy ne szenvedjünk hiányt semmiben sem, s hogy ráadásul még milyen büszkék is vagyunk erre, [...] akkor azt mondom, éppen ilyen gondoskodó szeretettel kellene az összes felebarátunk és embertársunk felé fordulnunk. Különösen igaz ez az apák és gyermekek, valamint a férfiak és a nők kapcsolatára, hiszen [...] tetszett a mi Urunknak, hogy [rokonainkkal] szorosabb kötelezettségbe állítson minket.”⁹⁶

Ezért Lk 1,25-öt magyarázva kijelentette:

„A szülők [itt: apák] buzgólkodjanak, hogy türelmesen hordozzák azokat a terheket és gondoskodásokat, amelyek gyermekeiknek táplálásával és tanításával járnak. Mert akiknek háztartásuk van, tapasztalat útján tudhatják, hogy sok alkalmatlanságot kell elszenvedni, hogy nem aludhatnak mindig az ő kényelmük szerint. Az apákra [...] sok gond nehezedik a gyermekek miatt.”⁹⁷

Majd nem sokkal ezt követően Kálvin újra hangsúlyozta:

„Pál tehát azt mondja, hogy a hitüket tagadják meg azok, akik hozzátartozóikat – legelső sorban pedig saját házuk népét – nem gondozzák. És teljes joggal, mert nincs az Isten iránt semmi kegyesség ott, ahol valaki az emberiség érzéséből [amely pedig megkívánja a rokonainkról való gondoskodást⁹⁸] képes kivetkőzni.”⁹⁹

Kálvin igehirdetése és biblíamagyarázatai világosan tükrözik, hogy a férfiak családfenntartó kötelessége azonban nem szűnhet meg a feleségről, valamint a

⁹⁴ *Comm. on Deuteronomy* 21,18–21.

⁹⁵ „A szülők önzése és szeretetlensége a gyermekek lelkét nemhogy krisztusi magaslatoz fölé emelné, de kiirtja a gyermekek lelki világából a szeretet érzését és megbénítja a családban lévő vallásos élet kialakulását és megizmosodását.” *Comm. on Deuteronomy* 22,5–8.

⁹⁶ *Serm. on Ephesians* 5,28–30. (Serm. 41.), 598–599.

⁹⁷ *Comm. on Luke* 1,25.

⁹⁸ Kálvin szerint a „szülők a természet [törvényének – beszúrás tőlem] vezetése és tanítása mellett ivadékaikra gondot viselnek.” *Comm. on 1 Timothy* 5,8.

⁹⁹ Uo.

gyermekéről való gondoskodással. Ő a többgenerációs családmoddelt propagálta, s ezért a férfiak feladatává tette a szülők támogatását, ellátását és gondozását is. Minderről az Ef 5,31-hez írt bibliamagyarázatában értekezett részletesen:

„Ugyanakkor a természeti törvény eltörölhetetlen kötelékével a gyermekek egyzersmind a szülőkhöz is köttettek, tudniillik azért, hogy az ifjak így segítsék a szüleiket [...] Jóllehet a házassági kötelék szentebb minden más kapcsolatnál, mégis a jó férj sohasem szűnhet meg jó gyermek is lenni, aki gondot visel szülei-re.”¹⁰⁰

A férfiak második legfontosabb kötelességévé azt tette, hogy „szeressék asszonyaikat”.¹⁰¹ Kétségtelen ugyan, hogy a feleség tisztelete „a szívünkbe vésetett” a Szentírás tanúbizonyságai szerint, azonban a házastársak szeretet-kapcsolatának igazi értelmét ismét a Jézus Krisztus és az Ő egyháza közötti szoros összetartozás kötelékében találta meg.

„Jézus szerette az Ő egyházát s az életét adta érte – hangsúlyozza a reformátor, ezért – a férfiak az Ő példáját követve szeressék és gondozzák feleségüket.”¹⁰²

Bár a reformátor szerint „az asszonyoknak rendeltetett, hogy alávetve legyenek”, ez nem adhat okot a zsarnokoskodásra, hanem csak a szeretetre.¹⁰³ A férfiak tehát ne legyenek kegyetlenek feleségükkel, mert Jézus Krisztus és az ő egyházának szeretet-kapcsolata korántsem erről tanúskodik.

„Vajon így szerette a Mi Urunk az egyházat? Egyáltalán nem, hiszen Ő az életét adta érte, amikor ’szolgai formát vett fel és emberekhez hasonlóvá lett’.”¹⁰⁴

A reformátor azonban a gyermekek irányában is megkívánta a családapák féltő szeretetét és gondoskodását. A kisgyermekeket Isten különleges ajándékának tekintette, amelyet mi sem bizonyít jobban, mint az ifjoncokra vonatkozó megindító vallomásai. Ezek közül nagyon érdekes a Keresztelő János születésének történetéhez fűzött magyarázata. Ugyanis a Lk 1,25 alapján ezt írta az *Evangéliumi Harmóniában*:

„Istennek a földi áldásai közt különös kegyelemmel említi fel a Szentírás azt, hogy Isten gyermekekre tart bennünket méltóknak. És méltán. Mert ha az ő áldása az állatok termékenysége, akkor mennyivel kiválóbb dolog az emberi nem

¹⁰⁰ *Comm. on Ephesians* 5,31. Vö. *Serm. on Ephesians* 5,31–33. (Serm. 42.), 608.

¹⁰¹ *Serm. on Ephesians* 5,31–33. (Serm. 42.), 610.

¹⁰² *Comm. on Ephesians* 5,25.

¹⁰³ *Comm. on Colossians* 3,18.; *Comm. on Fil* 2,5–11. Pierre Chemina-nak 1548. október 18-án például azért kellett a konzisztórium elé járulnia, mert csúnyán bántalmazta, összeverte feleségét. A meghallgatáson Pierre azzal védekezett, hogy a felesége szüntelenül civakodott vele. A nőt végül megintették, hogy beszéljen becsületes módon a férjével, kerülje, hogy rosszat beszéljen róla, és Isten félelmében járjon. Ld. Watt, M. Isabelle – Lambert, Thomas A. (ed.): *Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin* (1548–1550). Tome 4., Librairie Droz, Genève 2007, 148.

¹⁰⁴ *Serm. on Ephesians* 5,22–26. (Serm. 39.), 572–573.

szaporítása. [...] S nem is kicsi vagy közönséges megtiszteltetés az, hogy bár Isten az egyedüli atya, s csakis ő méltó arra, hogy atyának tartsák, e névben részesíti a föld fiait is. [...] Az anyaméh áldását az isteni szeretet legkiválóbb bizonyosságai közé sorolják.”¹⁰⁵

E határozott teológiai és etikai útmutatásának köszönhető, hogy a genfi konzisztórium igen szigorúan lépett fel a gyermekeiket zsarnoki módon nevelő apák ellen. A reformátor meggyőződéseinek háttérében az a mélyreható teológiai felismerése állt, hogy a Szentírás „nekünk általánosságban a méltányosságot ajánlja, miként az 1Kor levélnél említettük”.¹⁰⁶ Kétségtelen, hogy a reformátor nem nevezte meg kommentárjában a pontos igehelyet, azonban fellapozva Pál apostol első és második korinthusi leveléhez írt bibliakommentárját, világossá válik, hogy az 1Kor 9,8-ra utalt, ahol korábban így vélekedett:

„Mert ha Isten visszatart attól, hogy az oktan állatokkal szemben embertelenek legyünk, akkor mennyivel több emberiséget követel az emberekkel szemben?”¹⁰⁷

Elgondolásait azonban még részletesebben bontotta ki az Ef 5,28–30 alapján mondott egyházi beszédében:

„S még a pogányok is, akik bár nem hisznek Istenben és semmilyen vallásban, jól tudják, hogy a vadállatok nem viselnek háborút egymás ellen, hiszen egyik farkas sem eszi meg a másikat. S még az erdőben, a vadon élő medvék és az oroszánok is – én nem tudom miért, de – békében élnek. Sohasem támadnak egymásra, pedig teljesen hiányzik belőlük az a bölcsesség, ami bennünk, emberekben megtalálható. Az ösztönük azonban az arra indítja őket [az állatokat], hogy mindnyájan szeressék egymást s hogy békében éljenek társaikkal. Most már végre kijelenthető, hogy a mi természetünk annyira romlottá vált, hogy minden ember az embernek farkasa, [...] miközben semmibe veszi az Istent?! Akármerre nézünk is, mindenhol csak rosszindulattal, csalással vagy más egyéb elszomorító bűnnel találkozunk. [...] Haragszol gyermekedre és látni sem akarsz őt? Sőt, még beszélni sem szeretnél vele?! Könnyörtelenül jársz el, ha nem engeded, hogy a gyermeked kibéküljön veled, hiszen a tested és véred ő.”¹⁰⁸

Kálvin meggyőződése szerint az édesapák feladata kettős, hiszen elsősorban arra kell törekedniük, hogy táplálják, gondozzák és szeressék gyermekeiket, de ugyanakkor vezetniük és fegyelmezniük is kell őket.¹⁰⁹ „Az apák mindig legyenek résen s figyeljenek a gyermekekre”,¹¹⁰ és pedig e célból:

¹⁰⁵ *Comm. on Luke* 1,25. „A gyermekáldást a Szentírás mindenütt az Istennek különös áldásai közé sorolja.” *Comm. on 1Timothy* 5,5.

¹⁰⁶ *Comm. on 1Timothy* 5,18.

¹⁰⁷ *Comm. on 1Corinthians* 9,8.

¹⁰⁸ *Serm. on Ephesians* 5,28–30. (Serm. 41.), 592–593.

¹⁰⁹ *Serm. on Ephesians* 6,1–4. (Serm. 43.), 622.

¹¹⁰ Uo. 5,28–30. (Serm. 41.), 594.

„[...] nehogy felelőtlené és engedetlené váljanak, hanem tanuljanak meg sokkal inkább az Isten félelmében élni.”¹¹¹

Noha elismerte, hogy „az ember megtérése egyedül az Isten kezében van”,¹¹² mégis a szülők kötelességévé tette, hogy az „eltévedt” gyermekeket visszavezessék a helyes útra. Azonban óva int a mértéktelenségtől, nehogy az erőszakos „fegyelmezésből esetleg halál származzék”.¹¹³ Tekintettel arra, hogy „a szülőknek nap, mint nap hálát kell adnia a világra jött gyermekekért”,¹¹⁴ az Istennek tetsző nevelési és fegyelmezési gyakorlatban elsősorban a kellő mértékletesség ajánlott. A szülők tehát „bánjanak szelíden és kíméletesen gyermekükkel”,¹¹⁵ mert a túl „nagy szigorúság könnyen tévútra viheti és elijesztheti a gyermekeket”.¹¹⁶

c) A gyermekek kötelessége

„Isten bölcsen osztotta szét a kötelességeket angyalai között”,¹¹⁷ ezért a keresztyén családban is megvan mindenkinek a maga teendője – hangsúlyozta Kálvin egyik Efézus-prédikációjában. S valóban, a reformátor szerint nemcsak az édesapáknak és az anyáknak, hanem a gyermekeknek is megszabott feladata van, melyek közül elsőként a szülők és a különféle előjárók (pl. tanárok, nevelők, lelkeszek) irányába tanúsított tiszteletet és engedelmességet említette. A gyermekek engedelmességéről legbővebben az Ef 6,1–4-hez fűzött bibliakommentárjában és prédikációjában értekezett a genfi reformátor, ahol – exegetikai megfontolásainak eredményeként¹¹⁸ – az igehely rövid magyarázatát követően azonnal az *Institutio* erre vonatkozó fejezetét ajánlotta az olvasók figyelmébe.¹¹⁹ A Kálvin által hivatkozott fejezet az 5. parancsolat magyarázatáról szól, amelyben ez áll:

¹¹¹ *Serm. on Ephesians* 6,1–4. (Serm. 43.), 622. Vö. *Comm. on Colossians* 3,21.

¹¹² *Comm. on 2Timothy* 2,25. „Aki pedig a megbánás felől úgy gondolkozik, hogy az az Isten ajándéka és munkája, sokkal többet fog remélni és ezen felbátorodva még több fáradtságot és buzgóságot fog az ellenszegülőök megtérítésére fordítani. Az legyen a mi kötelességünk, hogy vessünk és öntözzünk. S amíg ezt tesszük, Istentől kell várnunk az áldást.” Uo.

¹¹³ „Ha a bűnös megalázza magát mind az Úr, mind pedig a gyülekezet színe előtt [...] de te mégis durván bánssz vele, akkor már nem fegyelmezést, hanem könyörtelen zsarnokságot gyakorolsz rajta.” *Comm. on 2Corinthians* 2,7. Vö. „A fenyítés [...] gyógyszeréből így halál származnék.” Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio – 1559)*, 2. köt., IV. xii. 8., 513.

¹¹⁴ *Comm. on Luke* 1,25.

¹¹⁵ *Comm. on Ephesians* 6,4.

¹¹⁶ *Serm. on Ephesians* 6,1–4. (Serm. 43.), 618.

¹¹⁷ Uo. 1,19–23. (Serm. 8.), 113.

¹¹⁸ Kálvin hermeneutikájának sarokkövét az igehelyek rövid, tömör és a hosszas „dogmatikai” fejtegetésektől mentes magyarázat adta. Ld. Torrance, Thomas Forsyth: *The hermeneutics of John Calvin*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988, 3–7.; Gánóczy Sándor – Scheld, Stefan: *Kálvin hermeneutikája*. Kálvin Kiadó, Budapest 1997, 68–71.; Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írás-magyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradvány értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, (49–79.), 64–69.

¹¹⁹ Vö. *Comm. on Ephesians* 6,3.

„A parancsolat célja ez: mivel az Úr Isten előtt kedves, ha az Ő rendeleteit megtartják, kell, hogy az általa rendelt felsőbbiségek sérthetetlenek legyenek előttünk. A parancs lényege [...], hogy akiket Isten előjáróinkká rendelt, azokat megbecsüljük s irántuk tisztelettel, engedelmisséggel és hálával viseltessünk.”¹²⁰

Kálvin a gyermekek engedelmisségére, valamint az 5. parancsolat teológiai-etikai értelmezésére vonatkozó mélyreható felismeréseit az Ef 6,1–4 magyarázatában egészítette ki az alábbiak szerint:

„A gyermekek engedelmissége a szülők irányába tanúsított tiszteletük következménye, ezért a szülők tiszteletére módfelett ügyelni kell. Tény, hogy az emberek természet szerint visszariadnak az engedelmisségtől, hiszen nehezen fogadják el azt, hogy mások uralkodjanak rajtuk. Tapasztalatból tudjuk, hogy milyen ritka ez az erény [engedelmisség] az emberek között, hiszen nehéz volna, akár egy gyermeket is találni százból, aki engedelmeskedne a szüleinek.”¹²¹

Kétségtelen ugyan, hogy a szülők tiszteletét a genfi reformátor szerint még a természet törvénye is előírja,¹²² ellenben Isten törvénye külön is hangsúlyozza a gyermekek engedelmisségét:

„[...] az apák és az anyák [...] és mindazok, akik vezetésre jogosultak, Istennek a helytartói és képviselik az ő személyét.”¹²³

Ennek okán a gyermekeket – csakúgy, mint a polgárokat a világi felsőbbiséggel szemben is – a szülők iránti legmesszebbmenő tiszteletre és engedelmisségre szólítja fel Kálvin, hiszen „engedelmisség nélkül mindnyájan az Úr ellen lázadnánk”.¹²⁴ S bár a gyermekek kötelessége, hogy „mindenféle kifogás nélkül engedelmeskedjenek szüleinek,” a „hatalmával” Isten ellen lázadó szülő parancsait azonban ellenezhetik a gyermekek. Minderről *Institutiójában* ekképpen írt:

„Ezért ha [a szülők] a törvény áthágására ösztönöznek minket, méltóképpen járunk el, ha nem szüleineknek, hanem idegeneknek tartjuk őket, akik az igazi Atya iránt való engedelmisségtől igyekeznek minket eltántorítani.”¹²⁵

A keresztyén házi rend és a gyermeknevelés kérdéseinek újragondolása jelentős impulzusként hatott Kálvin politikai teológiájának és etikájának formálódására. Ugyanis a genfi reformátor az Úr ellen „dühöngő” szülők mintájára, a szu-

¹²⁰ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio – 1559)*, 1. köt., I. viii. 35., 380.

¹²¹ *Comm. on Ephesians* 6,1.

¹²² Vö. uo. „Mindenki szörnyűségnek tartja, ha valaki övével szemben hálátlanak mutatkozik. Mert a háladatosságot parancsolja a természetes érzés is.” *Comm. on 1Timothy* 5,4. Ld. még: *Serm. on Ephesians* 6,1–4. (Serm. 43.), 618.

¹²³ *Comm. on Deuteronomy* 5,16.

¹²⁴ *Serm. on Ephesians* 6,1–4. (Serm. 43.), 622.; *Comm. on Colossians* 3,20. Ld. még: Fazakas Sándor: *Kálvin szociáletikája*, 131.

¹²⁵ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio – 1559)*, 1. köt., I. viii. 38., 383.

verén Isten tekintélyét¹²⁶ megvető világi felsőbbségek ellen is lehetővé tette a polgárok ellenállását. Kálvin tollát minden bizonnal az ApCsel 5,29 iránymutatásai vezették,¹²⁷ amikor *Institutió*ájában kifejtette:

„Isten a királyok királya [...] Ha valamit Ő ellene parancsolnak, számba se vegyük azt. És ilyenkor azzal a méltósággal se törődünk semmit, amellyel a felsőbbségek fel vannak ruházva; mert semmi jogtalanság nem történik velem, mikor Istennek ama különös és valóban legfőbb hatalmához viszonyítva alacsonyabb rendbe állítatik.”¹²⁸

Összegezõ gondolatok

Az egyház- és társadalomépítõ szolgálatát alapvetõen befolyásolta Genf városának vallásos-erkölcsi kontextusa, amelynek következtében a reformátor egy teljesen új „Isten-nép” nevelõjeként lépett fel, újragondolva a keresztyén házasság és házirend legfontosabb kérdéseit. Kálvin valláspedagógiai elgondolásainak vizsgálata során újra és újra meggyõzõdhetünk teológiájának és etikájának idõszerûségérõl, hiszen mûveiben nemcsak a kora-újkor, hanem a jelenkor legfontosabb társadalmi-erkölcsi problémáira (pl. házasság, gyermeknevelés, divat-erkölcs és munka) is határozottan reflektált.

A keresztyén házassághoz, házirendhez és gyermekneveléshez kapcsolódó tanításait nagymértékben befolyásolta az a humanista szemlélet, miszerint a történelem, azon belül is a Szentírás, a példaképek egész sorát tartalmazza, és ezek igen hasznosak lehetnek az új keresztyén nemzedékek nevelésében.¹²⁹

„A régmúlt idõk történetei – vélekedett Kálvin – éppen olyanok, mint az iskolai leckék. Megmutatják számunkra, hogyan is kellene vezetnünk életünket”, és azt, hogy „melyek azok a dolgok, amelyeket követnünk kell, s melyek azok, amelyeket jobb, ha elhagyunk”.¹³⁰ A reformátor szerint a Szentírás történeteinek különbözõ szereplõitõl „tanulhatunk tisztességet, alázatot, szeretetet, tü-

¹²⁶ Ld. Bohatec József: *Isten szuverenitása és az állam Kálvin tanításában*. Pápai Református Theológiai Akadémia, Pápa 1936; Busch, Eberhard: *Kálvin és a demokrácia*, 155.; uõ: *Istenismeret és emberség*, 147.

¹²⁷ „Péter és az apostolok így válaszoltak: ’Istennek kell inkább engedelmessé válni, mint az embereknek.’” S Kálvin magyarázata: „Isten hatalommal állít fölénk embereket, de úgy, hogy a saját jogát a maga számára érintetlenül fenntartja. Tehát feljebbvalóinkra csak annyiban kell tekintettel lennünk, hogy az Isten hatalma csorbát ne szenvedjen. [...] De mihelyt az elõljárók [és a szülõk] elvonnak az Isten iránti engedelmességtõl, [...] korlátok közé kell õket szorítani, hogy tekintélyével egyedül az Isten tûnjék ki. Akkor elenyészik a hivataloknak minden füstje.” *Comm. on Acts* 5,29. Kálvin az ApCsel 5,25–32-rõl a bibliakommentár kiadása elõtt két évvel, 1550. július 13-án, vasárnap prédikált: Calvin, John: *Sermons on the Acts of the Apostles*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2008. Ld. *Serm. on Acts* 5,25–32. (Serm. 19.), 247–260.

¹²⁸ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere (Institutio –1559)*, 2. köt., IV. xx. 32., 778.

¹²⁹ Bouwsma, William J.: *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*. Oxford University Press, Oxford 1988, 88–94.

¹³⁰ Vö. *Comm. on I Corinthians* 11,7., 14,34.

relmet, mértékletességet és más értékes erényeket”.¹³¹ Habár Kálvin hangsúlyozta, hogy például „az ősatyák tetteinek követése nem minden esetben vezet jóra, amikor azt gondoljuk: bármit, kritika nélkül átvehetünk tőlük”,¹³² munkáiban mégis előszeretettel hivatkozott az ősatyák, Mózes vagy éppen Dávid életével kapcsolatos történetekre.¹³³ Ugyanakkor a Szentírás tanúbizonyságai mellett azonban a szülők példamutató életét is elengedhetetlennek ítélte az új vallásos nemzedékek nevelésében. Ezért a társadalom tudatos átforgatását Kálvin kétségtelenül a családi élet (házasság, házirend) és a gyermeknevelés gyakorlatának újragondolásában szemlélte.

Felhasznált irodalom

- Antal Géza: Kálvin, mint paedagogus és iskolaalapító. In: Szóts Farkas (szerk.): *Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-iké évfordulójára*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1909, 197–231.
- Antal Géza: Kálvin, mint pedagógus. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 450–452.
- Barcsa János: Kálvin, mint iskolaszervező. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* LII (1909/28), 452–454.
- Bart, Karl: *Die Theologie Calvins*. Theologischer Verlag, Zürich 1993.
- Bartók György: Kálvin, mint pädagogus. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909), 168–182.
- Biéler, André: *Calvin's Economy and Social Thought*. World Alliance of Reformed Churches, Geneva 2006.
- Bouwsmá, William J.: *John Calvin. A Sixteenth Century Portrait*. Oxford University Press, Oxford 1988.
- Busch, Eberhard: *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009.
- Busch, Eberhard: Kálvin és a demokrácia. In: *Theológiai Szemle Új folyam* XLVII (2004/3), 153–165.
- Calvin, John: *Biblical Commentaries*. 22 Vols., Baker Books, Grand Rapids 2009.
- Calvin, John: *Sermons on Galathians*. Old Path Publication, Audubon 1995.
- Calvin, John: *Sermons on Genesis*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2009.
- Calvin, John: *Sermons on the Acts of the Apostles*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 2008.
- Calvin, John: *Sermons on the Epistle to the Ephesians*. The Banner of Truth Trust, Edinburgh 1987.
- Cottret, Bernard: *Calvin. A Biography*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2000.
- Csutak Csaba: A Genfi Egyház Kátéja 1545. In: *Református Szemle* LXI (1968/3), 140–147.

¹³¹ *Serm. on Deuteronomy* (Serm. 38.), 345.

¹³² *Comm. on Exodus* 6,16.

¹³³ *Ld. Comm. on Genesis* 34,1.

- Dékány Endre: *A pedagógus Kálvin*. Az Evangéliumi Kálvinizmus Füzetei. Szerk. Békési Andor. A Magyar Református Egyház Zsinati Sajtóosztályának kiadása, Budapest 1987.
- Gánóczy Sándor – Scheld, Stefan: *Kálvin hermeneutikája*. Kálvin Kiadó, Budapest 1997.
- Gavrucza Emese: Kálvin, Genf és a genfi Akadémia (I. rész). In: *Református Szemle* XLIV (2001/4–5), 312–315., (II. rész) uo. (2001/6), 370–377.
- Gordon, Bruce: *Calvin. A Biography*. Yale University Press, New Haven 2009.
- Fazakas Sándor: Kálvin szociáletikája. In: uő (szerk.): *Kálvin időszzerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékeiről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 104–139.
- Fazakas Sándor: „Mert a szegény nem fog el a földről...” Kálvin társadalmi etikájának kialakulása és gyakorlati jelentősége. In: *Studia Theologica Debrecinensis* II (2009/2), 91–105.
- Hedtke, Reinhold: *Erziehung durch die Kirche bei Calvin* (Pädagogische Forschungen 39.). Quelle&Meyer, Heidelberg 1969.
- Hesselink, John I.: *Calvin's First Catechism. A Commentary*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003.
- Höpfl, Harro: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- Huszár Pál: Kálvin a nevelésről és a tanításról. In: *Református Egyház* LXII (2010/2), 58–64.
- Innes, William C.: *Social Concern in Calvin's Geneva*. Pickwick Publication, Alliston Park 1983.
- Kádár Péter: Kálvin a katechézisben. In: *Református Egyház* XCVIII (1996/6), 141–143.
- Kálvin János: *A keresztényen vallás rendszere (Institutio –1559)*. 1–2. köt., Kálvin Kiadó, Budapest 2019.
- Kálvin János: *A Tridenti zsinat határozatainak cáfolata*. Kálvin-fordítók Társasága, Pápa 1909.
- Kálvin János: *Az egyház megreformálásának szükségességéről*. Pápai Református Teológiai Akadémia kiadása, Pápa 2005.
- Kálvin János: *Magyarázat az Apostolok Cselekedeteiből*. 1–2. kötet, Szabó András kiadása, Székelyudvarhely 1941–1943.
- Kálvin János: *Magyarázat Máté, Márk és Lukács összhangba hozott evangéliumából*. 1–4. kötet, Ifjú Erdély kiadása, Székelyudvarhely–Kolozsvár–Budapest 1939–1942.
- Kálvin János: *Magyarázat Pál apostolnak a Filippiekhez írt levelébe*. Kálvin Kiadó, Budapest 1992.
- Kálvin János: *Magyarázat Pál apostolnak Thesszalonikabelieknek írt leveleibe*. Aeternitas Kiadó, Felsőörs 2003.
- Kálvin János: *Magyarázat Pál apostolnak Timóthéushoz írt leveleibe*. Szabó András kiadása, Székelyudvarhely 1939.
- Kingdon, Robert M.: *Adultery and Divorce in Calvin's Geneva*. Harvard University Press, Cambridge 1995.
- Kingdon, Robert M.: Calvin and the Family: the Work of the Consistory in Geneva. In: *Pacific Theological Review* XVII (1984), 5–18.

- Kingdon, Robert M.: Catechesis in Calvin's Geneva. In: Engen, John van (ed.): *Educating People of Faith. Exploring the Educational History of Jewish and Christian Communities*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2004, 294–313.
- Kingdon, Robert M.: The Reformation and the Family. In: Trost, Frederick R. (ed.): *On the Way: Occasional Papers of the Wisconsin Conference of the United Church of Christ*. Wisconsin 1984, 12–25.
- Kingdon, Robert M. et al (ed.): *Registers of the Consistory of Geneva in the Time of Calvin. 1542–1544*. vol. 1., William B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids 2000.
- Kingdon, Robert M. – Witte, John (ed.): *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*. William B. Eerdmans Publishing Co., Grand Rapids 2005.
- Köhler, Walter: *Zürcher Ehegericht und Genfer Konsistorium*. Bd. 2. Verlag von M. Heinsius Nachfolger, Leipzig 1942.
- Magyar Balázs Dávid: „Amikor Kálvin fellépése előtt még egy jót borozhattunk Genfben.” – A genfi konzisztórium létrehozásának történeti, teológiai és etikai aspektusai. In: Szávay László (szerk.): *Vidimus enim stellam eius* (A Fiatal Kutatók és Doktoranduszok II. Nemzetközi Teológuskonferenciáján, 2011. október 14. és 16. között elhangzott előadások). L'Harmattan, Budapest 2011, 245–256.
- Magyar Balázs Dávid: „Calvinus Tyrannus?” Adalékok a genfi Konzisztórium létrehozásának történeti, teológiai és etikai aspektusaihoz. In: *Theologiai Szemle* Új folyam LV (2012/1), 4–12.
- Magyar Balázs Dávid: „Genf városának világító lámpásként kellene ragyognia.” A keresztény házasság és gyermeknevelés társadalomformáló szerepe Kálvin Efézus kommentárjában és igehirdetésében. In: G. Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*. DRK kiadása, Debrecen 2011, 20–37.
- Magyar Balázs Dávid: „Isten nevének virágoznia kell nemzedékről-nemzedékre!” Kálvin János társadalmi nevelése és a vallástanítás. Betekintés Kálvin János társadalmi nevelésébe és legfontosabb forrásaiba (II. rész). In: *Református Szemle* CV (2012/4), 376–393.
- Manetsch, Scott: Holy Terror or Pastoral Care? Church Discipline in Calvin's Geneva. In: Selderhuis, Herman J. (ed.): *Calvin – Saint or Sinner?* Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 283–307.
- Manetsch, Scott: Pastoral care east of Eden: the Consistory of Geneva, 1568–82. In: *Church History* LXXV (2006/2), 274–314.
- Márk Ferencz: A genfi főiskola és Kálvin pedagógiai rendszere. In: *Protestáns Szemle* XIX (1907/I–X. füzet), 65–76.
- Márkus Mihály: „Az iskola – az egyház veteményeskertje” (I. rész: „...és mi nyilatkat faragunk belőlük”). In: *Református Szemle* CII (2009/5), 610–615., (II. rész) uo. 616–620.
- Monter, William E.: Crime and Punishment in Calvin's Geneva. In: *Archiv für Reformationsgeschichte* LXIV (1973), 281–287.
- Monter, William E.: The Consistory of Geneva 1559–1569. In: *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XLI (1979), 467–484.

- Monter, William E.: Women in calvinist Geneva (1550–1800). In: *Journal of Women in Culture and Society* VI (1980/3), 189–209.
- Mülhaupt, Erwin: *Die Predigt Calvins*. Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig 1931.
- Nagy József: *Kálvin igehirdetése*. Református Világszemle kiadása, 1938.
- Nagy Sándor Béla: Kálvin egyház kormányzati alapelvei a gyakorlatban. Különös tekintettel a genfi egyház 1541. évi ordonnance-ára. In: *Theológiai Szemle Új folyam* III (1959/ 9–10), 327–341.
- Nagy Sándor Béla: Zsinati javaslatok a genfi egyházban 400 évvel ezelőtt. In: *Sárospataki Református Lapok* XXXIII (1938/33), 161–162., uo. (1938/34), 165., uo. (1938/36), 174., uo. (1938/39), 191., uo. (1938/40), 195–196.
- Naphy, William G.: *Calvin and the Consolidation of the Genevan Reformation*. Westminster John Knox Press, Louisville 2003.
- Olson, Jeannine E.: *Calvin and Social Welfare. Deacons and the Bourse française*. Associated University Press, London–Toronto 1989.
- Papp György: Kálvin tanítása az ellenség iránti szeretetről. In: *Református Szemle* CII (2009/5), 659–669.
- Parker, Thomas Henry Louis: *Calvin's New Testament Commentaries*. T&T Clark, Edinburgh 1993.
- Parker, Thomas Henry Louis: *Calvin's Preaching*. T&T Clark, Edinburgh 1992.
- Patay Lajos: *Kálvin valláspedagógiája*. Theológiai kiadványok 45. Szerk. Csikesz Sándor. Országos Református Lelkészegyesület kiadása, Debrecen 1935.
- Peres Imre: Kálvin írásértelmezése és írásmagyarázatai. In: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 49–79.
- Péter Csaba: A genfi káté bemutatása (I. rész). In: *Református Szemle* XCV (2002/2), 159–167., (II. rész) uo. (2002/3), 261–270., (III. rész) uo. (2002/4), 380–386.
- Pitkin, Barbara: Children and the Church in Calvin's Geneva. In: Foxgrover, David (ed.): *Calvin and the Church* (Papers Presented at the 13th Colloquium of the Calvin Studies Society, May 24–26, 2001, Grand Rapids, USA). CRC Product, Grand Rapids 2002, 144–165.
- Torrance, Thomas Forsyth: *The hermeneutics of John Calvin*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988.
- Selderhuis, Herman J. (ed.): *Calvin Handbook*. William B. Eerdmans Co, Grand Rapids 2009.
- Spiertling, Karen E.: Infant Baptism in Reformation Geneva. The Shaping of a Community, 1536–1564. Westminster John Knox Press, Louisville 2009.
- S. Szabó József: Kálvin és az alsóbb iskolák. In: *Protestáns Szemle* XXI (1909), 293–302.
- S. Szabó József: Kálvin oktatási elvei és tanügyi politikája (I. rész). In: *Sárospataki Református Lapok* V (1909/28), 306–307., (II. rész) uo. (1909/29), 319–320.
- Theodor Béza: *Kálvin János élete*. Kálvin János Kiadó, Budapest 2019.
- Wallace, Ronald S.: *Calvin, Geneva and the Reformation. A Study of Calvin as Social Reformer, Churchman, Pastor and Theologian*. Scottish Academic Press, Edinburgh 1988.

- Watt, Jeffrey R.: Calvinism, Childhood, and Education: The Evidence from the Genevan Consistory. In: *Sixteenth Century Journal* XXXIII (2002/2), 439–456.
- Watt, Jeffrey R.: Women and the Consistory in Calvin's Geneva. In: *Sixteenth Century Journal* XXIV (1993/2), 429–439.
- Watt, M. Isabelle – Lambert, Thomas A. (ed.): *Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin* (1548–1550). Tome 4., Librairie Droz, Genève 2007.